

Jurisprudential and Legal Implications of Disability on the Non-Financial Rights and Duties of Spouses in Imamiyyah Jurisprudence and Iranian Law

Ensiyaeh Nourahmadi¹

Doi:

10.30497/flj.2025.248831.2229

Introduction

Preserving and strengthening the family institution, as the most fundamental pillar of Islamic society, requires a precise understanding of the mutual rights and duties of spouses. Based on the natural and inherent differences between men and women, the Islamic legal system has prescribed a set of financial and non-financial rights for each spouse, founded upon the principles of justice and human dignity. Within this framework, the disability of one spouse, whether prior to or after marriage, can generate significant consequences and effects on family relations, giving rise to novel jurisprudential and legal questions. The primary problem of this research is to investigate and analyze the jurisprudential and legal effects of disability on the non-financial rights and duties of spouses, including duties such as obedience (tamkin), good companionship (husn-i mu'asharat), guardianship (qawamah), headship of the family, and the right to rescind the marriage (faskh-i nikah). The central question is: if one of the spouses is afflicted with a physical, intellectual, or mental disability, what impact does it have on their mutual rights, duties, and non-financial relations under Imami jurisprudence and the Iranian legal system? The objective of the research is to elucidate the status of disability within the structure of family law and to present a model for reinterpreting jurisprudential rules in the light of the principle of human dignity and the rule of no-hardship (la haraj), thereby laying the groundwork for reforming and complementing protective laws for spouses with disabilities.

Literature Review

Prior studies have predominantly focused on “defects justifying the rescission of marriage” and the right to divorce (Alavi Qazvini, 2005; Moradi, 2013). Additionally, some research has examined good companionship and the interest of the family (Mousavi Bojnourdi et al., 2017), the reparation of moral damages (Mazaheri & Mohajeri, 2013), and the limits of the husband's headship (Parvin & Hosseini, 2013; Mardian et al., 2022). Alongside these, there are works concerning the marriage of persons with disabilities (Naseri & Khazaei, 2013) and comparing women's rights with international instruments (Abbasi & Ramezani, 2021). However, most of these studies

1. Assistant Professor, Department of family law studies, Women Research Center, Alzahra University, Tehran, Iran.
E.Nourahmadi@Alzahra.ac.ir

have adopted a defect-centered ('ayb-angāraneh) perspective toward disability, rarely addressing the non-financial dimensions of marital relations, such as the right to dignity, independent decision-making, privacy, and participation in family decisions. Employing a novel approach, this study examines disability not merely as a defect, but as a social and human reality that necessitates a contemporary jurisprudential interpretation.

Methodology

The method of this research is descriptive-analytical and comparative. The data were collected through library research, jurisprudential sources (such as Tahrir al-Wasilah, Jawahir al-Kalam, and al-Makasib), and the civil laws of Iran. In the first stage, the concepts and theoretical foundations of disability and family law in Imami jurisprudence were explained. In the second stage, the effects and consequences of disability on the non-financial rights of spouses were examined, and in the third stage, the jurisprudential findings were compared with the statutory laws of Iran and international instruments, including the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). The research hypothesis is grounded in the assumption that Imami jurisprudence, notwithstanding its traditional foundations, possesses flexible capacities for reinterpreting spousal rights in light of the principles of “no harm” (la darar), “no hardship” (la haraj), and “human dignity,” and can serve as a basis for reforming the Civil Code in the field of disability.

Research Findings:

The Law on the Protection of the Rights of Persons with Disabilities (2018) defines disability as a persistent impairment in physical, intellectual, or mental health that diminishes an individual's social and economic independence. In Imami jurisprudence, disability has been examined in three dimensions—physical, intellectual, and mental—and is analyzed under the rubric of defects warranting the rescission of marriage. The research findings indicate that:

- The disability of the husband, in addition to potentially creating a right of rescission for the wife, also affects qiwamah and family guardianship. If the husband is unable to provide maintenance or manage the household, this right may be restricted or temporarily suspended.
- The disability of the wife, in cases where obedience (tamkin) entails hardship or harm, results in the lapse of the duty of obedience. In light of the rule of no hardship, Imami jurisprudence regards obedience as contingent upon the woman's physical and mental capacity.
- In both cases, the right to good companionship and the observance of mutual respect remain intact, and disability cannot justify neglect or mistreatment by the other party.
- With regard to the rescission of marriage in the case of unspecified defects, contemporary jurists, relying on qiyas al-awlawiyyah (a fortiori reasoning), have considered the ruling on rescission extendable to more severe disabilities.
- In the sphere of modern non-financial rights, such as the right to procreation, independent decision-making, and participation in family affairs, Imami jurisprudence

has the capacity to conform to human rights principles, provided that time-sensitive ijthihad and consideration of the interests of the family are observed.

Conclusion

Based on the findings, Imami jurisprudence and the Iranian legal system face challenges in recognizing and protecting the non-financial rights of spouses with disabilities. Many traditional rulings are not fully compatible with contemporary conditions and the requirements of the international Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

Accordingly, it is necessary to formulate a "Comprehensive Law on the Protection of the Non-financial Rights of Spouses with Disabilities" so that, while preserving jurisprudential foundations, it may explicitly address such rights as dignity, privacy, the right to decision-making, the right to parenthood, and the right to reciprocal obedience based on physical and mental capacity.

It is also necessary to undertake deeper jurisprudential-legal research concerning the effects of emerging disabilities (such as autism spectrum disorders, rare genetic diseases, and chronic psychosomatic injuries), so that Imami jurisprudence, through dynamic ijthihad, may respond to the needs of the modern age in the field of family law. It is recommended that jurisprudential and legislative centers, drawing upon contemporary jurisprudential theories and the foundations of gender justice, redesign the family law system in order to support the dignity and equality of spouses with disabilities.

Keywords: Non-financial rights and duties of spouses, spousal disability, Imami jurisprudence, Iranian law, family law, marriage of persons with disabilities

آثار و پیامدهای فقهی - حقوقی معلولیت در حقوق و تکالیف غیر مالی زوجین در فقه امامیه و حقوق ایران

انسیه نوراحمدی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

Doi: 10.30497/flj.2025.248831.2229

چکیده

حفظ نهاد خانواده به عنوان رکن اصلی اجتماع، مستلزم شناخت و رعایت حقوق متقابل زوجین است. نظام حقوقی اسلام، این حقوق را بر مبنای تفاوت‌های ذاتی جنسیتی تدوین کرده و وظایف و تکالیف مالی و غیرمالی خاصی را برای هر یک از زوجین مقرر داشته است. این تکالیف سه دسته‌اند: مشترک و مختص زوجه و مختص زوج، که به دلیل ارتباط عمیق با عرف و اخلاق، در گذر زمان دچار دگرگونی می‌شوند. یکی از عوامل مؤثر بر این حقوق و تکالیف، وضعیت معلولیت یکی از زوجین است که مسائل جدیدی را در روابط زناشویی پدید می‌آورد. معلولیت، به عنوان وضعیتی که انجام برخی فعالیت‌ها را محدود می‌سازد، ایجاب می‌کند تا زوجین با در نظر گرفتن نوع و میزان آن، روابط خود را تنظیم و به حقوق و تکالیف یکدیگر پایبند باشند. پژوهش حاضر، با اتکا به روش تحلیل محتوا و مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی آثار و پیامدهای فقهی - حقوقی معلولیت بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین در فقه امامیه و حقوق ایران می‌پردازد. هدف اصلی، تحلیل مسائل فقهی - حقوقی و تعیین حقوق و تکالیف زوجین معلول در نظام حقوقی ایران است. یافته‌های این پژوهش، ضمن مفهوم‌شناسی و دسته‌بندی انواع معلولیت، به تحلیل مسائل نکاح معلولان، حقوق و تکالیف ویژه آن‌ها و بررسی آثار معلولیت بر روابط غیرمالی زوجین پرداخته است. این رویکرد، گامی بنیادین در جهت تبیین دقیق‌تر حقوق و تکالیف زوجین معلول و ارائه الگویی جامع برای حمایت از ایشان محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: حقوق خانواده، روابط زوجین، حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین، معلولیت زوجین، نکاح معلولان.

۱. (نویسنده مسئول) استادیار گروه مطالعات حقوق خانواده، پژوهشکده زنان دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

مقدمه

نظام حقوقی اسلام، به سلامت جسمی و روانی فرد به مثابه اصلی بنیادین در حیات فردی و اجتماعی نگریسته، و چهارچوب‌های تقنینی جامعی را در این باره تدوین کرده است. این رویکرد، علاوه بر ابعاد عبادی، حوزه وسیعی از روابط فردی و خانوادگی را شامل می‌شود. پدیده معلولیت، به مثابه ناتوانی در عملکرد عادی به دلیل نقص مادرزادی یا اکتسابی، مسئله‌ای دیرینه در مطالعات فقهی و حقوقی بوده است. این وضعیت، افراد دارای معلولیت را در جنبه‌های مختلف زندگی، خصوصاً در روابط خانوادگی، با محدودیت‌های عملی مواجه می‌سازد. سیر تحول نگرش به معلولیت از رویکردهای خرافی و تبعیض‌آمیز باستانی به سمت حمایت‌های اجتماعی و توانمندسازی در دوران معاصر، رویکرد نظام حقوقی اسلام را نیز تحت تأثیر قرار داده است. این نظام، با تأکید بر کرامت انسانی، مبانی و احکامی را جهت صیانت از حقوق افراد دارای معلولیت، به ویژه در حیطه خانواده، بنا نهاده است. با وجود پیشرفت‌های چشمگیر در حوزه حقوق بشر و افزایش آگاهی عمومی از حقوق افراد دارای معلولیت، کماکان شکاف‌های عمیقی در تحقق کامل حقوق این قشر، به ویژه در ابعاد غیرمالی زندگی زناشویی، مشهود است. در نظام حقوقی ایران و بسیاری از کشورهای در حال توسعه، تمرکز غالب بر حقوق مالی زوجین (مانند مهریه و نفقه) است، در حالی که حقوق غیرمالی (مانند حق بر کرامت، حق بر انتخاب شریک زندگی، حق بر فرزندآوری و تنظیم خانواده، حق بر حریم خصوصی و تصمیم‌گیری مستقل) اغلب نادیده گرفته می‌شود یا تحت الشعاع نگاهی خیرخواهانه و نه حق‌مدارانه قرار می‌گیرد. این وضعیت، به تضعیف استقلال فردی این زوجین منجر، و مانع از تحقق زندگی زناشویی توأم با عزت و برابری می‌شود. طبق گزارش سازمان بهداشت جهانی (۲۰۲۳)، بیش از ۱۵٪ جمعیت جهان دارای نوعی معلولیت هستند، و بخش زیادی از این افراد تمایل به تشکیل خانواده و ازدواج دارند. با این حال، فقدان چهارچوب‌های حقوقی حمایتی جامع و آگاهی‌بخش، این گروه را در معرض آسیب‌پذیری‌های حقوقی و اجتماعی مضاعف قرار می‌دهد. مسئله اصلی این پژوهش، بررسی و تبیین آثار و پیامدهای حقوقی و فقهی

معلولیت بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین در چهارچوب فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران است. به عبارت دیگر، این مقاله بر آن است تا به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که چگونه معلولیت یکی از زوجین (اعم از زوج یا زوجه) می تواند بر حقوق و تکالیف غیرمالی طرف مقابل و همچنین حقوق و تکالیف مشترک آنها تأثیرگذار باشد.

از مهم ترین مباحثی که در ذیل عناوین بالا بررسی شده، بررسی ماهیت معلولیت و تأثیر آن در صحت و سقم ازدواج است؛ برای نمونه آیا بیماری های جسمی یا ذهنی مرد، به زن این مجوز را می دهد که نکاح را فسخ کند یا درخواست طلاق بدهد؟ در شرع، طلاق حق مرد است و در صورت ابتلای زوجه به یکی از عیوب منصوص یا عیوب جدید، زوج می تواند زوجه را طلاق دهد؛ ولی در صورت ابتلای زوج به بیماری های درمان ناپذیر، زوجه فقط می تواند بعد از اثبات عسرو حرج در دادگاه، از محاکم قضایی خواهان صدور حکم طلاق باشد؛ از این رو اثبات حق فسخ زوجه در صورت ابتلای زوج به بیماری صعب العلاج یا درمان ناپذیر، می تواند جبران این کاستی باشد و نیاز به اثبات عسرو حرج در دادگاه نباشد.

سپس به بررسی نقش معلولیت زن و مرد در ایفای تکالیف غیرمالی پرداخته می شود: بحث تمکین، حسن معاشرت، حق قسم، ریاست بر خانواده، فسخ نکاح یا درخواست طلاق از طرف یکی از زوجین معلول به علت معلولیت طرف مقابل. مسئله این است که آیا ممکن است معلولیت بر ریاست خانواده تأثیرگذار باشد؟ مردی که دارای معلولیت است و امکان انفاق ندارد، آیا در تمامی حوزه ها می تواند همسر خود را امرونی کند و مثلاً حق اشتغال خانم را محدود کند و مباحث اقتصادی خانواده را تحت تأثیر قرار دهد؟ گاهی معلولیت محدودیت هایی برای باهم بودن زوج و زوجه ایجاد می کند؛ در این صورت، حق قسم برای زن یا مرد چگونه تأمین می شود؟ برای مثال در زمان هایی که زوج یا زوجه به علت معلولیت نیازمند کار درمانی و بودن در مراکز بهزیستی است و از این رو در کنار همسر خود نیست، این حق قسم چگونه جبران پذیر است و آیا اصلاً لزومی به جبران این حق وجود دارد و تمکین خاص و عام

در صورت معلولیت به چه صورت به وقوع می‌پیوندد؟ در ادامه، به این مسائل اشاره خواهد شد.

اهمیت این پژوهش در چند سطح تبیین می‌شود: نخست، از منظر حقوق بشری، عدم‌شناسایی و حمایت از حقوق غیرمالی زوجین دارای معلولیت، نقض آشکار اصول کرامت انسانی و برابری مندرج در کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت سازمان ملل متحد (CRPD) است که ایران نیز از امضاکنندگان آن است؛ دوم، از دیدگاه اجتماعی، نادیده گرفتن این حقوق، به تداوم انگ‌زنی و تبعیض علیه افراد دارای معلولیت در جامعه دامن می‌زند و حضور اجتماعی آن‌ها را مختل می‌کند؛ سوم، از بعد حقوقی و تقنینی، این تحقیق با شناسایی خلأهای قانونی و ارائه راهکارهای عملی، می‌تواند به تدوین سیاست‌های حمایتی مؤثرتر و اصلاح قوانین موجود کمک شایانی کند. در نهایت، با افزایش آگاهی حقوقی زوجین دارای معلولیت و جامعه، گامی مؤثر جهت توانمندسازی این قشر برداشته خواهد شد.

۱. مفهوم‌شناسی و مصطلحات

۱-۱. افراد دارای معلولیت

در لغت‌نامه فارسی، معلول به فرد بیمار و ناتوان اطلاق می‌شود (عمید، ۱۳۹۴، ص ۱۱۱۴؛ معین، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۱۷۷۵). معلول در اصطلاح فقه، هم به معنای بیمار است، هم به معنای کسی است که عضوی از اعضای بدن او آسیب دیده، یا ناقص است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۴۲۹). واژگانی چون «مریض»، «معیوب»، «مجروح»، «سقیم»، «علیل»، «ناقص الخلقه»، «ناقص العضو»، و «ذوی‌الاعذار» نیز در متون فقهی به کار رفته‌اند که همگی به نوعی به مفهوم معلولیت یا ناتوانی اشاره دارند (محمود عبدالرحمان، ۱۹۹۹م، ج ۱، ص ۴۷۵).

برخی معلولیت را به معنای محرومیت و وضعیت نامناسبی دانسته‌اند که ناشی از نقص و ناتوانی فرد است (پژهان، ۱۳۹۰، ص ۱). براین اساس، فرد معلول به دلیل آسیب جسمانی یا عقلانی، با کاهش امید به یافتن و حفظ شغل مناسب مواجه است (میرخانی، ۱۳۸۵، ص ۱۳). از منظر حقوق داخلی ایران، بند الف ماده یک قانون حمایت از معلولان «معلولیت یا ناتوانی» به هرگونه محدودیت یا کمبود یا فقدان ناشی از اختلال در یک فعالیت (رفتاری، ارتباطی،

مهارتی) اطلاق می‌شود که فرد را از ایفای نقش طبیعی خود در فعالیت‌های روزمره زندگی و مشارکت اجتماعی بازمی‌دارد (رضوانی مفرد و نوراحمدی، ۱۳۹۹، ص ۶۴-۶۷). طبق ماده ۱ قانون حمایت از حقوق معلولان مصوب ۱۳۹۶، «معلول فردی است که به تشخیص کمیسیون پزشکی سازمان بهزیستی بر اثر ضایعه جسمی، ذهنی، روانی یا توأم، اختلال مستمر و قابل توجهی در سلامت و کارایی عمومی وی ایجاد گردد، به‌طوری که موجب کاهش استقلال فرد در زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی شود».

در قرآن کریم نیز مفاهیم مختلف معلولیت با واژگان خاصی بیان شده است. این واژه‌ها را می‌توان به پنج دسته اصلی تقسیم کرد:

دسته نخست، واژه‌های ناظر بر اختلال در شنوایی: تعبیر «صم» یا مشتقات آن در آیاتی مانند بقره، آیات ۱۷ و ۱۸، انفال، آیه ۲۲، و اسراء، آیه ۹۷، به کار رفته است. باین‌حال، این واژه در برخی آیات معنای حقیقی و جسمانی ندارد، بلکه برای بیان نشنیدن سخن حق و بی‌اعتنایی به هدایت استفاده شده است. بنابراین، نمی‌توان همه کاربردهای «صم» در قرآن را ناظر به ناشنوایی پزشکی دانست.

دسته دوم، واژه‌های ناظر بر اختلال در قدرت تکلم: واژه «بکم» (بقره/۱۸، انعام/۳۹، اسراء/۹۷، نحل/۷۶)؛ این واژه نیز در برخی آیات به معنای ناتوانی در سخن گفتن یا سکوت آمده است؛ اما در بعضی موارد، معنای مجازی دارد و به ناتوانی در بیان حق یا امتناع از سخن گفتن درست اشاره می‌کند. از این‌رو، تحلیل این واژه باید بر اساس سیاق هر آیه انجام شود.

دسته سوم، واژه‌های ناظر بر اختلال در بینایی: «عمی» (مانند: بقره/۱۸، مائده/۷۱، فرقان/۷۳، روم/۵۳) و «اکمه» (آل عمران/۴۹، مائده/۱۱۰)؛ «بصر» (نحل/۷۷، اسراء/۳۶ و...)؛ این واژگان و مشتقات آن در برخی آیات به نابینایی ظاهری و در برخی آیات به نابینایی معنوی و عدم هدایت اشاره دارد. برای نمونه: «فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» (حج: ۴۶). همچنین، واژه «اکمه» در آیات مربوط به معجزات حضرت عیسی (ع) به کار رفته است؛ اما کاربرد قرآنی آن را نباید بدون تحلیل لغوی و تفسیری به تعریف پزشکی نابینایی یا کم‌بینایی تبدیل کرد.

دسته چهارم، واژه‌های ناظر بر اختلالات جسمی - حرکتی: «اعرج» (نور/۶۱، فتح/۱۷)؛ این آیات نشان می‌دهد که شریعت در برخی احکام، وضعیت جسمی و توانایی حرکتی اشخاص را مورد توجه قرار داده است؛ اما این امر به معنای فقدان شخصیت حقوقی یا سلب کلی حقوق خانوادگی آنان نیست.

دسته پنجم، واژه‌های ناظر بر اختلالات روانی: «مجنون» (ذاریات/۳۹-۵۲، حجر/۶، شعراء/۲۷، صافات/۳۶، دخان/۱۴، طه/۲۹، قمر/۹، قلم/۵۱، تکویر/۲۲) و «سفه»^۱ (اعراف/۶۶-۱۵۵، جن/۴، نساء/۵، انعام/۱۴۰).

با توجه به این تعاریف و تقسیم‌بندی‌ها می‌توان دریافت که معلولیت، مفهومی چندوجهی است که ابعاد جسمی و ذهنی و روانی و اجتماعی فرد را دربرمی‌گیرد و نیازمند توجه و حمایت همه‌جانبه است (نوراحمدی، رضوانی، ۱۴۰۱، ص ۳-۷).

بنابر آنچه تا کنون بیان شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که معلولیت‌ها، با طیف وسیع و انواع مختلف، در فقه امامیه و حقوق خانواده عمدتاً بر معلولیت‌های جسمی - حرکتی، حسی و ذهنی - روانی متمرکز بوده‌اند. عناوینی چون عرج و اقعاد و زمانه در روایات و فقه، نیازمند بازشناسی مفهومی و بررسی تأثیرشان بر نکاح و حقوق زوجین در عصر کنونی هستند (از بین فقهای متقدم، نک: محقق حلی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۱۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۳۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۱۲، ج ۸، ص ۱۱۶؛ صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۳۰، ص ۳۳۶؛ و در میان فقهای متأخر، نک: خمینی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۵، مسئله ۱۳؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق، ج ۸، ص ۱۱۶).

۲-۱. حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین

در جامعه متعادل حق و تکلیف در کنار هم معنا پیدا می‌کند و رابطه میان آن دو رابطه تلازم توصیف شده است؛ به نحوی که ثبوت هر حقی در خارج برای یک صاحب حق، مستلزم ثبوت تکلیفی برای دیگری است و ثبوت تکلیف برای شخص، کاشف از ثبوت حقی برای دیگری است؛ بنابراین، در روابط میان زوجین، هر فردی که دارای حقی بر طرف مقابل است، تکلیفی

۱. سفه به معنای حماقت و سبکی نفس در اثر نقصان عقل: قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۲۷۷.

نیز در برابر وی دارد و چنین نیست که فرد انسانی صرفاً دارای حقوقی بر دیگران بوده، و هیچ تکلیفی در برابر آن‌ها نداشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۷۵، ص ۲۴۹؛ امامی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۱؛ جوادى آملی، ۱۳۸۴، ص ۲۵۵؛ جهت مطالعه تفصیلی، رک: نبویان، ۱۳۸۶، ص ۲۱۷-۲۵۳). در نظام حقوقی خانواده، پس از اجرای صیغه نکاح با رعایت شرایط صحت عقد، روابط زوجیت میان طرفین برقرار می‌شود و هر یک از زوجین موظف به رعایت تکالیف خود در قبال دیگری است (وفق ماده ۱۱۰۲ ق.م). نظام حقوقی اسلام، با در نظر گرفتن تفاوت‌های ذاتی جنسیت، حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین را به سه دسته تقسیم می‌کند: مشترک و مختص زوج و مختص زوجه. این حقوق و تکالیف، که وابستگی شدیدی به عرف و اخلاق زمانه دارند، همواره دستخوش تغییرات بوده‌اند و نگرش قالب جامعه در تعیین آن‌ها نقش به‌سزایی ایفا می‌کند (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۶، ص ۱).

مهم‌ترین حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین که در فقه و حقوق ایران به آن‌ها توجه شده است، در دو دسته آثار و حقوق و تکالیف مالی و غیرمالی قرار می‌گیرند که در این پژوهش به حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱. تمکین عام و قبول سرپرستی زوج از سوی زوجه

یکی از تکالیفی که برای زوج و زوجه پس از تحقق عقد نکاح می‌توان برشمرد، تکلیف سرپرستی خانواده از سوی زوج و تمکین عام از سوی زوجه در قبال همسر است. تمکین در معنای عام، به قبول ریاست شوهر بر خانواده و محترم شمردن اراده او در تربیت فرزندان، و اطاعت از مرد در حدود قانون و عرف تعریف شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۲۷؛ صفائی و امامی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۷۳).

۱-۲-۲. تمکین خاص و تکلیف زوجین به رعایت حقوق جنسی همسر

ازمنظر آموزه‌های اسلامی، تمتع جنسی در فضای خانواده مطلق و بی‌قاعده رها نشده، و برای هر یک از زوجین تکالیفی در برابر دیگری، در ادای حقوق جنسی طرف مقابل تعیین شده است. در منابع فقهی موجود، نام‌های دیگر حق تمکین عبارت است از: حق استمتاع، حق جنسی، حق تمتع، حق وطی. اغلب این حق نسبت به زوج، حق تمکین و نسبت به زوجه،

حق مواقعه نامیده می‌شود (ثمنی، ۱۳۹۰، ص ۸۴-۸۵) حق مواقعه، حقی است که به موجب این حق بر زوج واجب می‌شود که هر چهار ماه یکبار با همسر خود همبستر شود و مواقعه و جماع رخ دهد و چنانچه زوج این امر را بدون عذر ترک کند، تعدی به حقوق زوجه محسوب می‌شود و مرتکب اثم خواهد شد (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۶۲۴).

۱-۲-۳. حسن معاشرت و تحکیم خانواده

مکتب اسلام پایبندی به ازدواج و تلاش در حفظ و بقای کانون خانواده را چنان ارزشمند می‌پندارد که تحمل ناملایمات زندگی زناشویی و گذشت و اغماض زوجین را در برابر دیگری، اسباب تقرب و اعتلای زوجین می‌شمارد (مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۱۰۰، ص ۲۴۷) و ایفای نقش هر یک از زن و مرد را در جایگاه همسری، به مثابه جهاد در راه خداوند می‌داند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۰، ص ۱۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۹، ص ۳۷). برخی مقصود از تحکیم خانواده را فراگیری اصل اعتدال، حاکمیت اخلاق و حفظ حقوق همه اعضا و درنهایت به کمال رساندن سکونت و آرامش مد نظر کلام الهی (روم/۲۱) توصیف کرده‌اند (غلامپور، و سکین عبدالغنی، ۱۳۸۸، ص ۹۳). در تبیین گستره و حدود تکلیف به حسن معاشرت و معاضدت، انجام وظیفه در حدودی است که عرف آن را لازم می‌شمارد که براین اساس، حدود آن را با توجه به عرف و عادت و مقتضیات زمان و مکان قابل تعیین شمرده‌اند (طاهری، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۱۹۷)؛ ازاین‌رو چنین تعبیر شده است که حقوق از افراد انتظار فداکاری ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۰۳). اگرچه پرستاری از همسر مبتلا به جنون یا بیماری ساری، از دریچه اخلاق، قابل ستایش است، ازمنظر حقوقی امکان فسخ یا درخواست طلاق (بسته به شرایط) را برای طرف مقابل ایجاد می‌کند.

۲. پیشینه تحقیق

در زمینه حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین، مقالات متعدد و کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی نوشته شده است. پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر دو محور اصلی تمرکز داشته‌اند: نخست، بررسی فقهی و حقوقی «عیوب موجب فسخ نکاح» و نقد قوانین موجود، مانند ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی که به تبعیض در این زمینه پرداخته است (علوی قزوینی، ۱۳۸۴؛ مرادی، ۱۳۹۲)، که این تحقیقات،

بنیادهای سنتی فقهی و حقوقی معلولیت را در چهارچوب نکاح کاویده، و بر ضرورت رعایت عدالت جنسیتی تأکید کرده‌اند؛ دوم، پرداختن به حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین به صورت کلی، از جمله حسن معاشرت، مصلحت خانواده (موسوی بجنوردی، صومعه‌سرای، ۱۳۹۶)، ترمیم خسارت معنوی (مظاهری و مهاجری، ۱۳۹۲) و حدود ریاست زوج (پروین و حسینی، ۱۳۹۲؛ مردیان، عبداللّهی، ملک‌زاده، ۱۴۰۱ش)، که پتانسیل بسط به شرایط معلولیت را دارا هستند. همچنین، به صورت موردی، به مسائل حقوقی ازدواج افراد دارای معلولیت (ناصری و خزائی، ۱۳۹۲) و مقایسه حقوق زنان با اسناد بین‌المللی (عباسی و رضائی، ۱۴۰۰ش) توجه شده است. با این حال، پژوهش‌های موجود شکاف‌های بسیاری دارند. محققان بیشتر بر «عیب‌انگاری» معلولیت و حق فسخ تمرکز کرده، و کمتر به ابعاد گسترده‌تر تأثیر معلولیت بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین در طول زندگی مشترک پرداخته‌اند. سؤالاتی درباره تعدیل حقوق و تکالیف غیرمالی با توجه به اصل «لا حرج»، تأثیر معلولیت‌های اکتسابی، و ظرفیت‌های قانونی مانند شروط ضمن عقد برای ایجاد حمایت‌های مؤثر، همچنان نیازمند بررسی عمیق‌تر هستند. تحقیق حاضر با هدف پر کردن این شکاف‌ها، به تحلیل جامع آثار فقهی و حقوقی معلولیت بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین با رویکردی نوآورانه و فراتر از مفهوم «عیب» می‌پردازد و به دنبال ارائه راهکارهایی برای حفظ کرامت انسانی و تعادل در خانواده‌هایی است که یک یا چند نفر از اعضای آن‌ها معلولیت دارند.

۳. روش‌شناسی

روش تحقیق در این پژوهش، ترکیبی از روش توصیفی - تحلیلی و تطبیقی خواهد بود؛ بدین صورت که ابتدا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و متون فقهی و حقوقی، مفاهیم و مبانی معلولیت و حقوق خانواده تبیین می‌شود. سپس آثار معلولیت بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین در فقه امامیه تحلیل، و در نهایت، این مباحث با قوانین و رویه‌های موجود در حقوق ایران تطبیق داده می‌شود.

به این ترتیب، این سؤال مطرح است که آثار و پیامدهای فقهی - حقوقی معلولیت در حقوق و تکالیف غیرمالی زوجین در نظام حقوقی ایران چگونه تبیین شده است. فرضیه مقاله نیز بر این است که در نظام حقوقی ایران، به تبعیت از دیدگاه مشهور فقهای امامیه، بعد از عقد نکاح رابطه زوجیت برقرار می شود؛ اما ابتلای طرفین به معلولیت های جسمی - حرکتی یا ذهنی - روانی، قبل یا بعد از نکاح، عیب تلقی می شود و از موجبات فسخ نکاح یا حق طلاق برای طرف مقابل می شود.

۴. مبانی کلی فقهی در برخورد با معلولیت

فقه امامیه، در مواجهه با مسائل افراد دارای معلولیت، همواره رویکردی حمایتی و مبتنی بر اصول کلی شرعی داشته است. برخی قواعد فقهی کلان، مبنای استنباط احکام و راهگشای حل مسائل این حوزه بوده اند که در ذیل به آنها اشاره می شود.

۴-۱. قاعده لا حرج

قاعده «نفی عسرو حرج» از اصول بنیادین فقه اسلامی و مستند به ادله چهارگانه کتاب، سنت، اجماع و عقل است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۲۸۸) که بر پایه رحمت و تسهیل گری و امتنان تشریع شده است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۲۵۵). این قاعده، با هدف رفع مشقت های تحمل ناپذیر از مکلفان، دامنه وسیعی از کاربرد را در ابواب مختلف فقهی دارد. این قاعده دارای استثنائاتی است که به دلیل وجود مصالح اهم و قید «حرج شخصی و عادتاً تحمل ناپذیر» صورت می گیرد؛ اما در کلیت خود، نشان دهنده توجه عمیق اسلام به رفاه و آسایش بندگان در انجام وظایف دینی است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۸۳). این قاعده، در مواردی که فرد به دلیل معلولیت با مشقت و سختی در انجام وظایف مواجه است، می تواند موجبات تخفیف یا سقوط برخی تکالیف را فراهم آورد.

۴-۲. قاعده لا ضرر

قاعده «لا ضرر» نیز از قواعد مهم فقهی است که فقها در مقام اثبات «قاعده لا ضرر» به قرآن (مانند بقره/۲۳۳)، سنت (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵، ص ۲۹۴)، اجماع (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱ ق، ج ۱، ص ۲۵۲) و عقل (محقق داماد، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۳۲) استناد کرده اند که با توجه به وجود

ادله، اجماع، مدرکی محسوب شده و هیچ‌گونه ارزش فقهی و حقوقی ندارد (موسوی بجنوردی، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۲۵۲) «ضرر» به معنای فقدان هر یک از مواهب زندگی (جان، مال، حیثیت) (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۵۵)، و «ضرار» ممکن است به معنای ضرر زدن دوطرفه، تکرار ضرر، یا ترادف با ضرر باشد؛ اما در کل، ضرر مفهومی عام‌تر از حرج دارد (جعفری تبریزی، ۱۴۱۹ق، ص ۹۰). در بحث معلولیت، این قاعده می‌تواند مبنایی برای حمایت از حقوق افراد معلول و رفع موانع از سر راه آن‌ها باشد.

۴-۳. لزوم رعایت کرامت انسانی

اسلام، برای انسان کرامت ذاتی و حقوقی قائل است که نباید خدشه‌ای به آن وارد شود. این اصل، مبنای حقوقی مهمی برای حمایت از افراد دارای معلولیت و جلوگیری از هرگونه تبعیض و هتک حرمت آنان است (نوراحمدی، ۱۴۰۱، ص ۸۸-۹۰).

۵. آثار معلولیت در ازدواج

ازدواج مانند دیگر موضوعات شرعی حکمی از احکام پنجگانه را دارد که حکم اولیه آن محسوب می‌شود، این حکم اولیه تحت تأثیر شرایطی تغییر می‌کند، و حکم ثانویه جای آن را می‌گیرد (هدایت نیا، ۱۳۹۲، ص ۳۱۳-۳۱۵). گاهی حرمت نکاح ماهوی نیست، بلکه وضعی و ناشی از مقدمه حرام است. این وضعیت در مواردی رخ می‌دهد که ناتوانی در ایفای وظایف زوجیت، از جمله وظایف جنسی، به دلیل معلولیت یا بیماری وجود دارد. در چنین حالتی، ازدواج برای فرد ناتوان حرام است، مگر آنکه طرف مقابل از این ناتوانی آگاه باشد و با رضایت کامل و اختیاری اقدام به ازدواج کند. مبنای این حرمت، ادله شرعی نهی از اضرار به غیر است؛ زیرا فرد با علم به ناتوانی خود، طرف مقابل را در بلا تکلیفی و انتظار قرار می‌دهد و به او زیان می‌رساند (جزیری غروی، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۶). افراد دارای معلولیت در مسیر همسرگزینی و زندگی زناشویی با مسائل پیچیده‌ای مواجه هستند که ریشه در محدودیت‌های جسمانی، روانی و به‌ویژه بازتاب‌های اجتماعی معلولیت دارد (صفاری نیا، ۱۳۹۸، ص ۱۵۳).

افراد دارای معلولیت با مسائل منحصر به فردی در روابط زناشویی مواجه‌اند؛ معلولان جسمی - حرکتی ممکن است در انجام تکالیف خاصی محدودیت داشته باشند؛ اما حقوق اساسی آنان،

همچون حق ازدواج، حمایت مالی و عاطفی و تصمیم‌گیری باید محترم شمرده شود. کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت (۲۰۰۶م) بر این حقوق تأکید دارد. معلولیت‌های حسی مسائل ارتباطی ایجاد می‌کنند که با ابزارهای کمکی قابل‌مدیریت است. در موارد اختلالات روانی شدید یا ناتوانی ذهنی، توانایی فرد برای اعطای رضایت آگاهانه یا ایفای وظایف والدینی ممکن است محل تردید باشد که نیازمند حمایت‌های ویژه حقوقی است.

حق ازدواج افراد دارای معلولیت در فقه با مباحثی چون کفایت و هم‌طرازی پیگیری می‌شود. برخی مذاهب اهل سنت «سلامت از عیوب» را معیاری برای کفایت دانسته‌اند که این امر می‌تواند به تصور ناسازگاری معلولان با غیرمعلولان منجر شود. باین‌حال، فقه به ازدواج مجنون و ناشنوا پرداخته، و صحت عقد اولی و کیفیت انعقاد صیغه در دومی را موردبحث قرار داده است، که نشان‌دهنده عدم‌مانعیت صرف ناشنوایی یا معلولیت برای ازدواج است. همچنین، حق فسخ نکاح برای برخی معلولیت‌ها به رسمیت شناخته شده است که مؤید محفوظ بودن این حق طبیعی و عدم‌مانعیت ذاتی معلولیت برای ازدواج است (صادق‌زاده زاکری، ۱۳۹۴، ص ۳۳)؛ شاید بتوان همسانی همسران از نظر عدم‌معلولیت را در ذیل مفهوم کفایت مطرح کرد.

کفایت از «کفو» به معنای همتایی، برابری، شباهت، شایستگی و صلاحیت است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۳۹؛ سیاح، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۱۶۷). از نظر مشهور فقهای امامیه کفایت را برای مرد و زن برابری در اسلام و ایمان بیان کرده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳ و ۴، ص ۵۱؛ سبحانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۴۴۵). فقهای امامیه حق فسخ نکاح را به موارد منصوص روایات محدود کرده‌اند و معتقدند عیوب زیان‌بار غیرجنسی، تنها در چهار مورد حق فسخ ایجاد می‌کنند: برص، جذام، زمین‌گیری، نابینایی. شهید ثانی و برخی دیگر از فقهای شیعه، تفاوتی میان زن و مرد در این حق قائل نیستند (۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۳۸۲). البته این نظر مورد قبول مشهور فقها نیست و مشهور معتقدند که

ازدواج به سبب ایجاد عیب در مرد، به غیر از عیوب مذکور (عنن^۱، جب^۲، خصی^۳) قابل فسخ نیست. به استناد روایت معتبر «لیس یرد الرجل من عیب» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، حدیث ۲، ص ۶۱۰) به نظر می رسد قول اقلیت فقها با موازین فقه اسلامی منطبق است؛ زیرا هم قاعده لا ضرر حاکم است و هم در صورت وجود این عیب در زن و حق فسخ برای مرد، بنابر اولویت، باید عکس آن نیز برای زن وجود داشته باشد (محقق داماد، ۱۳۸۲، ص ۳۰۴).

در دادنامه شماره ۲۰۷۱ مورخ ۱۳۸۵/۱۱/۱۶ صادره از دادگاه تجدیدنظر این گونه آمده است: در تحقق فسخ نکاح وجود عیب لازم است نه ابتلای به بیماری، و آنچه تجدیدنظرخواه به آن مبتلا شده است مرض است نه عیب؛ و این نمی تواند از موجبات فسخ نکاح باشد، به ویژه اینکه موارد چهارگانه عیوب مذکور در ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی از باب ذکر مصداق نیست، بلکه انحصاری است؛ از این رو دادگاه، دعوی تجدیدنظرخواه را رد می کند (اکبرینه، ۱۳۹۳، ص ۲۵-۵۴).

۵-۱. آثار معلولیت زوجین بر حق فسخ نکاح

معلولیت در فقه خانواده ذیل مبحث عیوب موجب فسخ نکاح بررسی می شود. فقهای امامیه عیوب فسخ نکاح را به دو دسته عیوب مرد و زن تقسیم می کنند. قانون مدنی ایران، با تبعیت از مشهور فقها، تنها جنون را به عنوان عیب مشترک موجب فسخ نکاح در صورت عدم علم طرفین به آن پذیرفته است. باین حال، هر عیبی که مقاصد نکاح را مختل کند، می تواند مبنای فسخ قرار گیرد، البته با در نظر گرفتن زمان حدوث آن. در فقه امامیه، علاوه بر جنون، عیوب دیگری چون نابینایی، فلج، لکنت زبان، جذام، برص، افضاء، و بیماری های روانی و عصبی که مانع ایفای وظایف زناشویی هستند، نیز موجب حق فسخ نکاح شناخته شده اند. این عیوب

۱. عنن (به فتح عین و نون اول): «بیماری ای است که به سبب آن، نیروی انسان از انتشار عضو آلت تناسلی تضعیف

می شود؛ به گونه ای که (به دلیل عدم نعوذ) توانایی مقاربت و نزدیکی ندارد» (محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۵۴۰).

۲. جبّ (به فتح جیم و تشدید باء): به معنی مقطوع بودن آلت تناسلی مرد است (محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۵۴۰).

۳. خصاء (به کسر خاء): به معنی کشیده شدن خصیه (بیضیه) است و به مردی که دارای چنین صفتی است، خصی گویند

(محقق داماد، ۱۳۸۲ش، ص ۳۴۸).

عمدتاً مواردی هستند که زندگی زناشویی را دشوار می‌کنند یا مانع از انجام تکالیف همسری می‌شوند (علوی قزوینی، ۱۳۸۴، ص ۲۳-۳۵). وفق ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی، عیوبی که در زن موجب حق فسخ برای مرد می‌شود، عبارت است از: قرن، زمین‌گیری، نابینایی از هر دو چشم، جذام، برص.

نکته مهم این است که حکم قانون مدنی در ماده ۱۱۲۳، مبتنی بر نظریه مشهور فقهای امامیه است؛ ولی در مقابل نظر مشهور، عده‌ای از فقها معتقدند تمامی عیوب نام‌برده از مصادیق عیوب مشترک هستند (قاضی، ۱۴۰۶ق، ص ۲۳۱؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۹، ص ۱۸۱؛ محقق کرکی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۶۹) که به نظر می‌رسد این نظر از یک سو موافق با روح احکام اسلامی است، و از سوی دیگر دارای پشتوانه قوی فقهی است. براساس ادله ذکرشده این علما می‌توان به مقتضای قیاس اولویت، قاعده لا ضرر، و لا حرج چنین بیان کرد که به‌طور کلی هر نوع عیب و بیماری که ممکن است در مردان و زنان پیدا شود، چنانچه برای مردان سبب ایجاد حق فسخ شود به طریق اولی، برای زنان نیز موجب ایجاد حق فسخ خواهد بود؛ از این رو مناسب است مواد قانونی مدنی در این باره اصلاح شود (علوی قزوینی، ۱۳۸۴، ص ۳۷).

فقها درباره امکان فسخ نکاح در صورت معلولیت لنگی و زمین‌گیری نظریات متفاوتی بیان کرده‌اند. برخی معتقدند اگر لنگی به حد زمین‌گیری برسد، از اسباب فسخ نکاح است (محقق حلی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۶۴). برخی همچون شیخ مفید (۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۵۱۹) درباره زنی که مبتلا به عرج است، معتقد است که اگر این لنگی برای او یک وصف ملکه‌ای باشد، به مرد حق فسخ می‌دهد.

جنون، به معنای زوال عقل و ناتوانی در درک و تشخیص است. در فقه، جنون مستقر (دائم) که به‌طور کامل بر اراده و ادراک فرد سایه افکنده باشد، از موجبات فسخ نکاح محسوب می‌شود. وجود جنون در مرد، به دلیل تأثیر عمیق آن بر روابط زناشویی، مسئولیت‌های خانوادگی و تربیت فرزندان، موجب حق فسخ نکاح برای زن می‌شود (رک: ناصری و خزائی، ۱۳۹۲، فصل پنجم).

دیدگاه مشهور فقها و حقوق دانان امامیه این است که دیگر معلولیت‌های جسمی در مرد، مانند نابینایی، لنگیدن (عرج)، یا زمین گیر شدن (قعاد)، به خودی خود، موجب حق فسخ نکاح برای زن نمی‌شوند. استدلال اصلی بر این مبناست که این عیوب، برخلاف جنون، ذاتاً مانع از ایفای وظایف زناشویی و حقوق زوجیت نیستند، هرچند ممکن است موجب سختی و مشقت زن شوند.

در ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی نیز تنها به جنون اشاره شده است و دیگر معلولیت‌های جسمی از شمول آن خارج شده‌اند. در مقابل، برخی از فقها، عیوبی مانند فلج، نابینایی و لنگیدن را نیز از موجبات حق فسخ دانسته‌اند؛ به‌ویژه اگر این عیوب مانع از ایفای وظایف زناشویی یا موجب تنفر شدید و تحمل ناپذیر باشند (علوی قزوینی، ۱۳۸۴، ص ۲۳-۳۵).

معلولیت‌های جسمی زوج به خودی خود موجب حق فسخ برای زوجه نیست؛ اما اگر این معلولیت‌ها به گونه‌ای باشند که موجب عسرو حرج شدید برای زوجه شوند، زوجه می‌تواند با اثبات عسرو حرج خود در دادگاه، تقاضای طلاق کند. «عسرو حرج» به معنای سختی و مشقت فوق‌العاده‌ای است که ادامه زندگی مشترک را برای زوجه تحمل ناپذیر می‌سازد؛ برای مثال، اگر زوج به دلیل زمین گیر شدن، قادر به انجام امور شخصی خود نباشد و بار مراقبت از او تماماً بر دوش زوجه قرار گیرد، یا اگر معلولیتی در زوج وجود داشته باشد که به لحاظ بهداشتی یا روانی برای زوجه تحمل ناپذیر باشد، زوجه می‌تواند با استناد به این شرایط، در چهارچوب مقررات طلاق به دلیل عسرو حرج، درخواست جدایی کند (صادق زاده ذاکری، ۱۳۹۴، فصل چهارم، ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی).

طبق آنچه بیان شد، ماهیت حکم جواز فسخ نکاح در عیوب منصوص روشن شد. به این ترتیب، اگرچه مبنای فسخ نکاح در عیوب منصوص رفع ضرر یا حرج است، این حکم جزء احکام اولیه است. احکام ثانویه فسخ نکاح در عیوب غیرمنصوص است؛ برای نمونه اگر پس از ازدواج معلوم شود که زن یا مرد از قبل به نوعی بیماری درمان ناپذیر مبتلا بوده‌اند،

بیماری‌ای که هم‌سنگ عیوب منصوص یا شدیدتر از آن است، آیا می‌توان برای طرف مقابل، حق فسخ قائل شد؟

قانون مدنی به گونه‌ای تنظیم شده است که از آن انحصار فهمیده می‌شود. در آرایه‌ای که از دیوان عالی کشور صادر شده است، همین برداشت تأیید می‌شود؛ برای نمونه در بعضی از آراء وحدت رویه آمده است که مرض صرع ذاتاً از عیوب موجب خیار فسخ نیست یا بیان شده است که مرض ادعایی خواهان (هیستری) با فرض صحت از موارد فسخ نکاح نیست، یا در نظر دیگری آمده است که فقدان رحم از جمله عیوبی نیست که موجب فسخ نکاح مصرح در ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی می‌شود (حسینی، ۱۳۷۹، ص ۲۹۱-۲۹۲).

از نظر فقهی درباره این مسئله دو نظریه وجود دارد: گروهی از فقها تسری حکم فسخ به عیوب غیرمنصوص را نپذیرفته، و به مورد نص اکتفا کرده‌اند (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۳۰، ص ۳۳۹-۳۴۰). برخی در تأیید این نظر نوشته‌اند که تسری حکم قابلیت فسخ درباره عیوب مذکور به موارد مشابه قیاس است که اعتباری ندارد (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۵، ص ۱۲۳).

در مقابل نظریه نخست بعضی از معاصران نظریه تسری حکم فسخ به عیوب همسان یا اشد را محتمل شمرده، و آن را تقویت کرده، و چنین نوشته‌اند که اگر زوج یا زوجه به بیماری‌هایی مبتلا باشند که از آن عیوب منصوصه شدیدتر است، مثل ایدز که هم مسری و خطرناک و کشنده است و هم از جذام و برص بدتر است، آیا می‌توان در این موارد به خیار فسخ قائل شد؟ اگر بخواهیم جمود بر نص کنیم، نصوص می‌گویند که ماورای این عیوب، عیب دیگری نیست. اگر دقت کنیم می‌توانیم دلایلی پیدا کنیم که دلالت می‌کند به طریق اولی در این‌ها هم حق فسخ هست. در تبیین این نظریه به قیاس اولویت و تنقیح مناط و برخی شواهد روایی استناد شده است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ص ۱۲۲). البته اگر تسری حق فسخ به عیوب غیرمنصوص پذیرفته شود، بر مبنای اینکه بپذیریم قاعده لا ضرر می‌تواند اثبات حکم کند بر طبق ادله نفی ضرر و حرج، حق فسخ ثابت می‌شود و این حکم در طول حکم لزوم عقد نکاح قرار می‌گیرد؛ بنابراین حکمی ثانوی به شمار می‌رود.

۵-۲. تأثیر معلولیت زوج بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوج

معلولیت زوج، علاوه بر تأثیر احتمالی بر حق فسخ نکاح زوج، می تواند بر حقوق و تکالیف غیرمالی متقابل زوجین نیز اثرگذار باشد. معلولیت زوج، به طور کلی نباید تأثیری بر اصل حسن معاشرت و وفاداری زوج به او داشته باشد، مگر اینکه این معلولیت به گونه ای باشد که بار مراقبت و نگهداری از او سختی و مشقت تحمل ناپذیری را برای زوج ایجاد کند که در این صورت، موضوع از طریق عسر و حرج قابل پیگیری است. وظیفه حسن معاشرت، تکلیفی دوطرفه است و هر دو زوج مکلف به رعایت آن هستند.

در روابط غیرمالی زوجین، بحث دخالت عناوین ثانویه درباره معلولیت مطرح می شود؛ برای مثال، آیا می توان با توجه به میزان معلولیت زوج، در عقد نکاح شرطی مبنی بر نفی یا واگذاری یا تحدید قوامیت وی گنجاند؟ پاسخ این است که قوامیت، حق محض زوج نیست و ماهیت حکمی و مسئولیتی دارد که قابل اسقاط یا انتقال نیست و از حوزه اختیارات زوجین خارج است؛ بنابراین، زمانی که زوج از توانمندی جسمانی برخوردار است، نمی توان از طریق شرط ضمن عقد، حق قوامیت زوج را اسقاط یا به زوج منتقل کرد (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۵۰-۵۱)؛ بنابراین صحیح نیست که گفته شود این قیمومت طبق شرایط ضمن عقد قابل واگذاری است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۳۹۳)؛ چراکه در خصوص اختیارات مدیریتی زوج، شرط قوامیت به عنوان حکم اولیه اسلام در موارد عادی، قابل سلب یا محدود شدن در شرایط غیرعادی از طریق شروط ضمن عقد است؛ برای مثال، در صورت بیماری روانی زوج و بروز خطر برای زوج، طبق ماده ۱۱۱۵ قانون مدنی، تکلیف سکناى زوج در منزل زوج ساقط می شود و وی می تواند مسکن جداگانه ای اختیار کند.

حق تمکین زوج، از تکالیف غیرمالی اوست. ناتوانی جنسی زوج، به تنهایی، موجب سقوط این حق نمی شود، مگر آنکه زندگی مشترک را غیرممکن سازد یا باعث عسر و حرج زوج شود. برخی فقها ناتوانی جنسی را از عیوب موجب حق فسخ دانسته اند؛ اما قانون مدنی ایران صرفاً به جنون اشاره کرده، و سایر عیوب را ذکر نکرده است. از لحاظ فقهی قاعده لا ضرر، بر حرمت

ضرر رساندن به فرد مؤمن دلالت دارد و اگر خودداری از ارضای جنسی همسر را از مصادیق مفهوم ضرر بدانیم (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴۱)، در این صورت بر شوهر واجب است که همسرش را ارضا کند. البته برخی فقها نیز در مواردی که خوف گناه برای زن وجود دارد، مرد را مکلف به انتخاب یکی از این دو راه می‌دانند: تأمین نیاز جنسی زن یا طلاق او (یزدی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۸۱۰)؛ اما در ذیل بررسی اتقان این سخن، این دیدگاه مطرح شده است که نه تنها در موارد خوف افتادن زن به گناه، بلکه در موارد عسرت و مشقت زوجه نیز باید حکم به احتیاط کرد و مرد را موظف به تأمین نیاز زوجه دانست؛ زیرا اینکه شوهر از یک سو، نیاز زن را مرتفع نمی‌سازد و از سوی دیگر، او را طلاق نمی‌دهد تا از جای دیگر تأمین شود، اضرار به زن است. براساس این استدلال، زمان چهار ماه قید شده در روایات، از باب ضرر نوعی ملاحظه و تشریع شده است؛ از این رو با ملاحظه ضرر شخصی، این تکلیف قبل از چهار ماه نیز قابل فرض است (شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۱۴۸۳).

قدرت و توانایی از شرایط تکلیف است (بقره/۲۸۶)؛ برای نمونه، برخی فقها درباره ولایت و سرپرستی پدر بر امور منزل، قدرت را مورد عنایت قرار داده‌اند و بیماری شدیدی که فرد را از تشخیص مصلحت و فراهم ساختن نفقه افراد تحت سرپرستی ناتوان سازد، عامل زوال ولایت و سرپرستی دانسته‌اند (محقق کرکی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۲، ص ۱۰۶).

بیماری مسری زوج، از موانع مشروع تمکین زوجه محسوب می‌شود. طبق ماده ۱۱۲۷ قانون مدنی، در صورت ابتلای زوج به امراض مقاربتی پس از عقد، زوجه حق امتناع از نزدیکی را دارد و این امتناع مانع دریافت نفقه نخواهد بود؛ از این رو زوجه در این حالت ناشزه تلقی نمی‌شود. در صورتی که خطر سرایت بیماری صرفاً از طریق آمیزش باشد، زوج از دیگر استماعات محروم نخواهد بود.

۵-۳. آثار معلولیت زوجه بر حقوق و تکالیف غیرمالی زوج

معلولیت زوجه، علاوه بر حق فسخ احتمالی برای زوج، می‌تواند بر جنبه‌های غیرمالی رابطه زناشویی از جمله حق تمکین و حسن معاشرت نیز تأثیر بگذارد. مسئله تمکین زوجه، یکی از

مهم‌ترین حقوق زوج است. از نظر فقهی زوجه باید از زوج در امور جنسی تمکین کند که مقصود از تمکین اعم از مواقعه و مطلق استمتاع است. استمتاع حق زوج است و به همین دلیل زوجه مکلف است در مقابل خواست زوج برای استمتاع تمکین کند (علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۴۰). این حکم از نظر زمانی و مکانی مطلق بلکه عام است (محقق حلی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۹۱) و تمرد زوجه در قبال خواست زوج در امور جنسی بدون عذر موجه، نشوز محسوب می‌شود و استحقاق وی را برای دریافت نفقه از بین می‌برد (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۶۵). این مسئله در ماده ۱۱۰۸ قانون مدنی بیان شده است. ممکن است در شرایطی تمکین زوجه وی را در وضعیت حرجی قرار دهد یا برای وی مضر باشد؛ در این صورت تکلیف وی به تمکین تا رفع حالت حرجی و ضرر از بین خواهد رفت. شیخ طوسی با اشاره به عذرهایی مانند بیماری یا نحیف بودن زوجه و تأثیر آن در سقوط تکلیف وی در تمکین به عناوین ضرر و حرج استناد می‌کند (۱۳۸۷، ج ۴، ص ۳۱۷).

نظر به روایات متعددی که در زمینه استیذان زوجه از همسر جهت خروج از منزل در منبع روایی موجود است، حکم اولی را لزوم تحصیل اذن دانسته‌اند (جهت مطالعه تفصیلی نک: رهبر، ۱۳۹۳، ص ۷۱-۸۰) که البته این حکم اولی تحت تأثیر عناوین ثانوی از قبیل اضطرار به برخی امور چون تهیه وسائل مورد نیاز یا تظلم و دادخواهی، ضرر مانند موردی که پزشک خروج زن بیمار را از منزل برای مداوا لازم بداند، اشتراط حق خروج از منزل ضمن عقد نکاح، متغیر می‌شود؛ به نحوی که در صورت احراز عناوین ثانویه، خروج زن از منزل شوهر نیازمند کسب اذن نخواهد بود و زن در صورت خروج از منزل ناشزه محسوب نمی‌شود (محقق حلی، ۱۴۱۳، ص ۲۵۵).

حال این سؤال مطرح می‌شود که آیا معلولیت زوجه، مانند ناتوانی جنسی، بیماری روانی شدید، یا معلولیت‌های جسمی که مانع از انجام وظایف زناشویی باشند، می‌تواند موجب سقوط حق تمکین زوج شود؟ ناتوانی جنسی یا معلولیت‌های جسمی زوجه که مانع رابطه زناشویی کامل شود، به خودی خود حق تمکین زوج را ساقط نمی‌کند، به‌ویژه اگر زوج پیش از عقد از

عیب مطلع بوده، و عقد را فسخ نکرده باشد. در صورت عدم علم یا عدم فسخ پس از عقد نیز حق تمکین زوج باقی است؛ باین حال، اگر این معلولیت‌ها زندگی مشترک را غیرممکن سازند یا موجب عسرو حرج زوج شوند، می‌تواند مبنای درخواست طلاق قرار گیرد، نه سقوط حق تمکین. برخی از دیدگاه‌های فقهی، عیوب زن را که به تنفر شدید بینجامد یا مانع ایفای وظایف زناشویی شود، موجب عسرو حرج برای مرد می‌دانند. از وظیفه زن در رعایت حقوق جنسی همسر، در متون فقهی تحت عنوان «تمکین خاص» یاد شده است. مراد از این تمکین، آن است که زن جهت استمتاع، خود را در اختیار شوهر قرار دهد (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۲۵، ص ۱۰۳) و بهره‌وری جنسی شوهر از خود را (جز در موارد وجود مانع عقلی یا شرعی) محدود به زمان یا مکان یا کیفیت خاصی نکند (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱، ص ۳۰۳). در زمینه تکلیف جنسی زوجه دارای معلولیت، تعیین حدود تمکین و موجهات عدم تمکین خاص قابل بررسی است:

۵-۳-۱. حدود تمکین جنسی زوجه

این امر که تمکین زن از حقوق شوهر است و بر زن واجب است، امری مسلم است که درباره آن اختلاف نظری میان فقها مشاهده نمی‌شود و حتی بر آن ادعای اجماع شده است (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱، ص ۳۰۳)؛ اما در زمینه حدود آن میان ایشان اختلاف نظر است. برخی بنابر آیه ۲۲۳ بقره، الزام به تمکین زن را مطلق می‌دانند و به مردان حق هرگونه بهره‌وری جنسی از زن را می‌دهند (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۴۳۸)؛ اما در بیان برخی دیگر، زن به طور مطلق ملزم به تمکین است و در برخی موارد چون وجود ضرر، عدم تمکین وی جایز است. به این ترتیب که اگر نزدیکی با زن احتمال خطر و ضرر برای او داشته باشد، حقی برای مرد در نزدیکی با زن وجود ندارد (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۳)؛ زیرا ادله نفی حرج و ضرر بر جمیع احکام، حکومت دارد و روایات نیز تضييع زوجه را نهی کرده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۵۱۰). برخی از علمای معاصر نیز در مواردی که زن آمادگی جسمی و روحی

نداشته باشد یا رغبتی به تمکین نداشته باشد، وی را ملزم به اطاعت از شوهر نمی‌شمارند (شمس الدین، ۱۹۹۶م، ج ۳، ص ۹۳).

۵-۳-۲. موجهات عدم تمکین زوجه

تمکین جنسی زوجه منوط به عدم وجود مانع مشروع است. بیماری و ناتوانی زن، از جمله موانع شرعی محسوب می‌شود که به وی حق امتناع از تمکین خاص می‌دهد. برخی عیوب تناسلی زن نیز، مانند رتق^۱ و قرن^۲، که مانع نزدیکی زوج می‌شوند، در فقه مانع شرعی برشمرده شده‌اند. وجود این عیوب در زمان عقد، برای مرد حق فسخ ایجاد می‌کند. در صورت عدم اعمال حق فسخ، رضایت زوج به بقای زوجیت و اکتفا به دیگر استمتاعات، به زن حق امتناع از نزدیکی را اعطا می‌کند (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۷، ص ۵۸۰). به طور کلی، مواردی که به دلیل بیماری زن، پزشک ممنوعیت آمیزش را تجویز می‌کند، عذر موجه برای زوجه محسوب می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۲، ص ۲۹۷). حتی در مواردی که زن ضعف جسمانی داشته، و تاب مقاربت با شوهر را نداشته باشد نیز تکلیف تمکین خاص از او ساقط دانسته شده است که معیار تشخیص در این زمینه ضرر شخصی زوجه است (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱، ص ۳۱۲). در چنین مواردی هم که به دلیل بیماری، زوجه معذور از تمکین است، استحقاق وی بر پرداخت نفقه باقی است و ناشزه تلقی نمی‌شود. دلیل این حکم را آن دانسته‌اند که نفقه زوجه عوض بضع به شمار نمی‌رود تا سقوط یکی، دیگری را ساقط کند (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۵۲۱).

افزون بر بیماری زن، در مواردی هم که شوهر به یکی از بیماری‌های مسری مبتلا شود، به موجب ماده ۱۱۲۷ قانون مدنی زن می‌تواند تا حدودی که از سرایت بیماری در امان بماند، از تمکین خاص معاف شود. بیماری ایدز از مصادیق این قسم بر شمرده شده است (خوئی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۵۴۷). در چنین مواردی حتی در صورت خوف زوجه به ابتلا به بیماری، ماده

۱. رتق آن است که در اثر فرا گرفتن گوشت در فرج، محلی برای دخول نباشد و مباشرت مشکل باشد. شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ق، ج ۲۰، ص ۶۵۳۳.

۲. قرن، به استخوانی در فرج زن اطلاق می‌شود که مانع از دخول است. طوسی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۲۵۰.

۱۱۱۵ قانون مدنی، اجازه ترک منزل بدون اذن همسر را به زوجه می‌دهد. در زمینه اثبات بیماری مسری شوهر، به قرینه رأی شماره ۱۴۶۴ شعبه ۸ دیوان عالی کشور مورخ ۸۲/۸/۱۸، دادگاه موظف است بنا به درخواست زن تمهیدات لازم جهت مراجعه شوهر به پزشک را فراهم کند. علاوه بر خوف ضرر بدنی، خوف ضرر مالی و شرافتی هم به قرینه ماده مذکور، جواز امتناع از تمکین خاص در منزل زوج را به زن می‌دهد.

حقوق دانان نیز در تعریف تمکین خاص، وظیفه زن به پاسخ‌گویی نیاز جنسی مرد را به این امر مقید کرده‌اند که حتی در مواردی که عذر موجهی برای زن وجود ندارد، خواسته جنسی مرد به‌طور متعارف باشد (صفائی و امامی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۴۹) و تصریح شده است که نیاز زن، حالات روحی و روانی او و شرایط اجتماعی زندگی وی نیز مدنظر قرار گیرد (صفایی و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۹۸) و داوری نهایی باید به عرف و اخلاق سپرده شود و با توجه به اینکه لزوم تمکین را بدین معنا ندانسته‌اند که احساس زن نادیده گرفته شود، همانند تمکین عام، معیار تمیز تمکین خاص، دو جنبه نوعی و شخصی دارد و دادگاه باید به همه عوامل انسانی و عرفی توجه کند (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۲۸).

۵-۲-۳. شرط تحریم رابطه جنسی میان زوجین

رعایت حق جنسی، اقتضای ذات نکاح است؛ از این رو زوجه نمی‌تواند ضمن عقد، این حق را از زوج سلب کند یا عدم برقراری رابطه جنسی را شرط کند؛ زیرا چنین شرطی باطل و موجب بطلان عقد نکاح است (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۸؛ طباطبائی کربلائی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۶). فخرالمحققین این قول را به شیخ طوسی در مبسوط و پدرش علامه حلی نسبت داده است؛ اما خود با استدلال به عدم مشروعیت شرط، جانب کسانی را گرفته است که معتقد به فساد شرط و صحت عقدند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۰۷).

جمعی از فقها قول به عدم مشروعیت شرط را اختیار کرده، و قائل به فساد آن شده‌اند؛ اما عقد را صحیح دانسته‌اند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۰۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۳۶۲). مشهور فقها با توجه به روایات این مسئله، به نفوذ شرط عقیده دارند (محقق حلی،

۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۲۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۸، ص ۵۶؛ صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۳۱، ص ۹۵). برخی حقوق دانان نیز این شرط را خلاف مقتضای عقد دانسته، و قائل به صحت آن شده‌اند (جعفری لنگرودی، ۱۳۵۵، ص ۱۹۳؛ امامی، بی تا، ج ۱، ص ۳۷۷؛ مؤمن، ۱۳۹۲، ص ۱۳۹)؛ با این استدلال که نکاح دارای هدف‌های مختلفی است و نزدیکی تنها هدف و مقتضای ذات آن نیست تا در صورت شرط عدم دخول، امکان تحقق نکاح وجود نداشته باشد. به علاوه، از یک سو، قانون چنین شرطی را منع نکرده است و از سوی دیگر، شرط مزبور مخالفتی با نظم عمومی ندارد و همچنین اصل هم بر صحت شرط است؛ از این رو شرط عدم نزدیکی باید صحیح تلقی شود؛ ولی به موجب ماده ۲۴۴ قانون مدنی مشروط له می‌تواند حق حاصل از شرط فعل را ساقط کند (صفائی و امامی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۶۳).

بنا به دیدگاه مخالف، با این استدلال که شرط مذکور علاوه بر مخالفت با قوانین آمره روابط زوجیت، با مفهوم عرفی زناشویی نیز در تعارض است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۵۴)، این شرط باید خلاف مقتضای ذات عقد به شمار رود؛ مانند موردی که زن برای تحصیل تابعیت ایرانی جهت تمسک به بند ۶ ماده ۹۷۶ قانون مدنی^۱ با شرط عدم برقراری رابطه جنسی و حتی با شرط عدم سکونت مشترک با مردی ازدواج می‌کند که در این صورت تعارضی معنوی بین شرط و عقد ایجاد می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۱۸۴). برخی نیز احتمال مخالفت این شرط با مقتضای ذات عقد را جاری دانسته‌اند؛ لیکن از جهت مخالفت با قوانین آمره بطلان چنین شرطی را قطعی دانسته‌اند (محقق داماد، ۱۳۸۲، ص ۳۲۸). البته این شرط صرفاً مربوط به دخول دانسته نشده است و با این استدلال که دلیل صحت شرط، عمومیت دارد، مناط آن قابل تسری در تعیین حکم سایر وجوه استمتاع نیز است (مؤمن، ۱۳۹۲، ص ۱۳۴).

یافته‌های پژوهش

قانون حمایت از حقوق معلولان، معلولیت را اختلالی مستمر در سلامت و کارایی فرد تعریف می‌کند که استقلال اجتماعی و اقتصادی او را کاهش می‌دهد. فقه امامیه و حقوق خانواده، عمدتاً

۱. اشخاص ذیل تبعه ایران محسوب می‌شوند: ... ۶. هر زن تبعه خارجی که شوهر ایرانی اختیار کند.

بر معلولیت‌های جسمی - حرکتی، حسی، ذهنی و روانی در مباحث نکاح تمرکز دارند. روابط زناشویی برپایه حقوق و تکالیف متقابل استوار است و نظام حقوقی اسلام، حقوق و تکالیف مالی و غیرمالی خاصی را برای زوجین تعیین کرده است؛ ازجمله حقوق غیرمالی مهم، تمکین عام و خاص، حق سرپرستی، رعایت حقوق جنسی و حسن معاشرت است. فقه امامیه رویکردی حمایتی از افراد دارای معلولیت داشته، و با استناد به قواعد لا ضرر و لا حرج و کرامت انسانی، به استنباط احکام پرداخته است. افراد دارای معلولیت در همسرگزینی و زندگی مشترک با مسائلی روبه‌رو هستند؛ هرچند معلولیت‌های جسمی - حرکتی ممکن است محدودیت‌هایی ایجاد کنند، حقوق بنیادین آنان ازجمله حق ازدواج باید محترم شمرده شود. در فقه خانواده، معلولیت ذیل عنوان «عیوب موجب فسخ نکاح» بررسی می‌شود. هر عیبی که برای مرد حق فسخ ایجاد کند، به طریق اولی برای زن نیز حق فسخ را به همراه دارد. حکم فسخ نکاح در عیوب منصوص، مبتنی بر رفع ضرر و حرج است. درخصوص عیوب غیرمنصوص، برخی فقها تسری حکم فسخ را نپذیرفته‌اند؛ اما فقهای معاصر با استناد به قیاس اولویت و تنقیح مناط، تسری آن به عیوب همسان یا شدیدتر را محتمل دانسته‌اند.

معلولیت زوج، علاوه بر تأثیر احتمالی بر حق فسخ نکاح زوج، بر حقوق و تکالیف غیرمالی متقابل آنان، ازجمله قوامیت و سرپرستی، اثرگذار است. معلولیت شدید روانی یا جسمی زوج می‌تواند به محدودیت یا انتقال قوامیت و حتی اسقاط تکلیف زوج به سکنا در منزل وی منجر شود. در صورت عدم توانایی زوج در تأمین نفقه به دلیل معلولیت، این امر می‌تواند عامل زوال ولایت و سرپرستی او تلقی شود. ناتوانی زوج در ایفای وظایف زناشویی به دلیل معلولیت، لزوماً حق تمکین زوج را ساقط نمی‌کند و در مواردی می‌تواند مبنای حق فسخ برای وی باشد. معلولیت زوج نیز بر حق تمکین و حسن معاشرت تأثیر می‌گذارد. تمکین در صورت حرج یا ضرر برای زوج ساقط می‌شود. ناتوانی جنسی یا معلولیت‌های جسمی زوج، حق تمکین زوج را از بین نمی‌برد، مگر آنکه زوج با علم به عیب، عقد را فسخ نکرده باشد؛ باین حال، اگر این معلولیت‌ها زندگی مشترک را غیرممکن سازد یا عسرو حرج ایجاد کند،

می تواند زمینه ساز طلاق باشد. عیوب زن که موجب تنفر شدید یا مانع ایفای وظایف زناشویی شود، می تواند به عنوان عسرو حرج برای مرد تلقی شود.

بر اساس آنچه بیان شد، لزوم تدوین «قانون جامع حمایت از حقوق غیرمالی زوجین دارای معلولیت» که به صراحت به حق بر کرامت، حریم خصوصی، فرزندآوری و تصمیم گیری مستقل بپردازد و ضمانت های اجرایی لازم را پیش بینی کند، احساس می شود؛ از این رو پیشنهاد می شود تحقیقات فقهی و حقوقی عمیق تری در خصوص آثار معلولیت های جدید و پیچیده (مانند بیماری های نادر ژنتیکی، اختلالات طیف اوتیسم، سندرم های خاص) بر روابط متقابل زوجین و احکام نکاح، طلاق، حضانت و نفقه انجام شود تا فقها و پژوهشگران حوزه دین با نگاهی اجتهادی و با در نظر گرفتن مقتضیات زمان، به استنباط احکام جدید و ارائه راهکارهای فقهی متناسب با نیازهای افراد دارای معلولیت در جامعه امروز بپردازند.

منابع

قرآن کریم.

قانون مدنی.

محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۱۳). *الرسائل التسع*. محقق: رضا استادی. قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی.

ابن ادریس حلی، محمد (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

قاضی، عبدالعزیز بن البراج (۱۴۰۶ق). *المهذب فی الفقه*، قم: لجماعه المدرسین فی حوزه العلمیه بقم، موسسه النشر الاسلامی.

ابن قدامه، عبد الله بن احمد (۱۳۸۸). *المغنی*. قاهره: المكتبة القاهرة.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع؛ دار صادر.

اکبرینه، پروین (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی عیوب غیرجنسیتی در مذاهب خمس و حقوق ایران و کویت. *فقه و حقوق اسلامی*، ۵ (۹)، ص ۲۵-۵۴.

امامی، حسن (۱۳۷۷). *حقوق مدنی*. تهران: کتابفروشی اسلامیه.

انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق). *المکاسب*. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.

❏ دوفصلنامه علمی فقه و حقوق خانواده

- بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ق). *الحائقی الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- پروین، فرهاد؛ حسینی، وحیده (۱۳۹۲). شرایط، قلمرو و آثار فقهی و حقوقی ریاست زوج در رابطه با زوجه. *مجله پژوهش حقوق خصوصی*، ۱ (۳)، ص ۶۵-۹۴.
- پژوهان، علی؛ یوسفی، نریمان (۱۳۹۰). بررسی وضعیت اشتغال معلولین در ایران. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ثمنی، لیلا (۱۳۹۰). *حقوق غیرمالی زوجین از دیدگاه مذاهب خمس*. تهران: روابط عمومی شورای فرهنگی اجتماعی زنان.
- جزیری، عبدالرحمن (۱۴۱۹ق). *الفقه علی المذاهب الأربعة ومذهب أهل البيت*. بیروت: دار الثقلین.
- جعفری تبریزی، محمدتقی (۱۴۱۹ق). *رسائل فقهی*. تهران: مؤسسه منشورات کرامت.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). *حق و تکلیف در اسلام*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). *زن در آئینه جلال و جمال*. قم: اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة*. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- حسینی، محمدرضا (۱۳۷۹). *قانون مدنی در رویه قضایی*. تهران: مجد.
- حسینی مراغی، عبدالفتاح بن علی (۱۴۱۷ق). *العناوین الفقهیة*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- خمینی، روح‌الله (بی‌تا). *تحریر الوسیلة*. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۶ق). *صراط النجاة*. قم: مکتب نشر المنتخب.
- رضوانی مفرد، احمد؛ نوراحمدی، انسیه (۱۳۹۹). حقوق اشخاص دارای معلولیت در قانون حمایت از معلولان ۱۳۹۶ با رویکردی بر نامه امام علی (ع) به مالک‌اشتر. *فصلنامه پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه*، ۸ (۳۲)، ص ۶۱-۸۰.
- رضوانی مفرد، احمد؛ نوراحمدی، انسیه (۱۴۰۱). «گستره و مبانی حق آموزش کودکان دارای معلولیت در فقه، حقوق و اسناد بین‌المللی». *فقه و حقوق خانواده*، ۲۷ (۷۷)، ص ۱۶۱-۱۹۳.
- Doi: https://flj.isu.ac.ir/issue_6756_6799.html#:~:text=10.30497/flj.2022.243692.1839
- رهبر، مهدی (۱۳۹۳). «محدوده شرعی تمکین عام زوجه». *پژوهش‌های فقهی*، ۱۶، ص ۶۱-۸۲.
- Doi: https://jorr.ut.ac.ir/article_50789.html#:~:text=10.22059/jorr.2014.50789
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۶ق). *نظام النکاح فی الشریعة الإسلامیة الغراء*. قم: مؤسسه الامام الصادق (ع).
- سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). *مهذب الأحکام فی بیان الحلال والحرام*. قم: مکتب آیت الله السید السبزواری.
- سیاح، احمد (۱۳۷۷). *لغت‌نامه یا فرهنگ بزرگ جامع نوین سیاح، ترجمه المنجد (با اضافات) سیاح*. تهران: اسلام.
- شبییری زنجانی، موسی (۱۴۱۹ق). *کتاب النکاح*. قم: مؤسسه پژوهشی رأی‌پرداز.

آثار و پیامدهای فقهی حقوقی معلولیت در حقوق و تکالیف غیرمالی/ انسیه نوراحمدی

شمس الدین، محمد مهدی (۱۹۹۶م). *مسائل حرجه فی فقه المرأة - حقوق الزوجیه*. بیروت: مؤسسه الدولیه للدراسات والنشر.

شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (المحشی کلاتر)*. قم: کتابفروشی داوری.

شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۲ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (المحشی سلطان العلماء)*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

صادق زاده ذاکری، محمدرضا (۱۳۹۴). *احکام فقهی فردی و اجتماعی معلولان*. دانشگاه تهران: پایان نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشکده علوم حدیث قم.

صفاری نیا، محیا؛ منفرد سلیمانی، معصومه (۱۳۹۸). «حقوق افراد دارای معلولیت در چهارچوب خانواده ازمنظر موازین بین المللی». *فصلنامه فقه و حقوق خانواده*، ۲۴ (۷۱)، ص ۱۵۱-۱۷۶.

Doi: https://flj.isu.ac.ir/issue_6315_6606.html#:~:text=10.30497/flj.2019.75353

صفائی، حسین؛ امامی، اسدالله (۱۳۸۵). *مختصر حقوق خانواده*. تهران: میزان.

طاهری، حبیب الله (۱۴۱۸ق). *حقوق مدنی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طباطبائی کربلایی، علی بن محمد علی (۱۴۱۸ق). *ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل*. قم: مؤسسه آل البيت (ع).

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. تهران: کتابفروشی مرتضوی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷). *المبسوط*. تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریة.

عباسی، داود؛ رضائی، شیرین (۱۴۰۰). «حقوق غیرمالی زن درحقوق ایران و بین الملل». *فقه و حقوق نوین*. ۲ (۷)، ص ۴۸-۲۱.

Doi: https://www.jaml.ir/article_248298.html#:~:text=10.22034/jml.2021.248298

محمود عبد الرحمان، عبد المنعم (۱۹۹۹م). *معجم المصطلحات والألفاظ الفقهیة*. مصر: دار الفضیله.

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). *تبصرة المتعلمین فی أحكام الدین*. تهران: مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۰ق). *تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة*. قم: مؤسسه الإمام الصادق.

علوی قزوینی، علی (۱۳۸۴). «نقد و تحلیل ماده ۱۱۲۳ قانون مدنی ایران در مورد وضعیت نامتعادل زوجین در برخورداری از حق فسخ نکاح». پژوهش زنان، ۳ (۱)، ص ۱-۳۹.

https://journals.ut.ac.ir/article_13237.html

عمید، حسن (۱۳۹۴). فرهنگ فارسی عمید. تهران: امیرکبیر.
غلامپور، محمد؛ سکین عبدالغنی، اسامه (۱۳۸۸). «عوامل تحکیم و تقویت نظام خانواده». مطالعات فقه تربیتی، ۹، ص ۹۱ - ۱۲۴.

فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). کشف اللثام والایهام عن قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
فخرالمحققین، محمد بن حسن (۱۳۸۹ق). ایضاح الفوائد فی شرح إشکالات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). حقوق خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵). قواعد عمومی قراردادها. تهران: شرکت سهامی انتشار.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۵). مقدمه علم حقوق. تهران: شرکت سهامی انتشار.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
صفایی، سید حسین، عراقی، سید عزت الله، امامی، اسدالله (۱۳۸۴). بررسی تطبیقی حقوق خانواده. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۱۰ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام. بیروت: مؤسسه الطبع و النشر.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۴ق). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۱۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام. قم: اسماعیلیان.
محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۹ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام (سید صادق شیرازی، محقق). تهران: استقلال.

محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۲). بررسی فقهی حقوق خانواده. تهران: نشر علوم اسلامی.
محقق داماد، مصطفی (۱۳۷۷). قواعد فقه. تهران: نشر علوم اسلامی.
محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۰۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: آل البيت لاحیاء التراث.
مرادی، محبوبه (۱۳۹۲). بررسی تأثیر جذام، برص، نابینایی و زمین‌گیری در فسخ نکاح نسبت به زنان و مردان پیش و پس از ازدواج در فقه اسلامی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تهران: دانشکده الهیات و معارف اسلامی،

مردیان، پیمان؛ عبدالحی، محبوبه؛ ملک‌زاده، فهیمه (۱۴۰۱). «بررسی حقوق غیرمالی زوجین در فقه اسلامی و آیات قرآن با تأکید بر تربیت فرزندان و نیاز جنسی». قرآن و طب، ۷ (۳)، ص ۱۵۶-۱۶۵.

https://www.quraniimed.com/article_189989.html

معین، محمد (۱۳۵۳). فرهنگ فارسی معین. تهران: آدنا، کتاب راه نو امیرکبیر.
مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *المقنعة*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق). *القواعد الفقهية*. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب(ع).
مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ق). *کتاب النکاح*. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب(ع).
موسوی بجنوردی، محمد؛ مهرگان صومعه سرایی، بتول (۱۳۹۶). «بررسی حقوق و تکالیف غیر مالی زوجین براساس مصلحت خانواده با رویکردی بر نظر امام خمینی». *پژوهشنامه متین*، ۱۹ (۱)، ص ۲۰-۷۶.

https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_58102.html

موسوی بجنوردی، محمدحسن (۱۴۱۹ق). *قواعد الفقهية*. قم: الهادی.
مهاجری، مریم؛ مظاهری، معصومه (۱۳۹۲). «بازخوانی مبانی فقهی ترمیم خسارت معنوی با رویکردی بر حقوق غیرمالی زوجین». *فصلنامه پژوهشهای فقه و حقوق اسلامی*، ۱۰ (۳۴)، ص ۱۲۹-۱۵۲.

Doi: <https://sanad.iau.ir/Journal/ijrj/Article/963378>

مومن، رقیه (۱۳۹۲). *جایگاه و محدوده حقوق جنسی زوجین در فقه امامیه و حقوق ایران*. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).

میرخانی، مجید (۱۳۸۵). *مبانی توانبخشی*. تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی تهران.
ناصری ملکی، عادل؛ خزایی، پریسا (۱۳۹۲). *بررسی حقوق ازدواج موقت دختران معلول*. تهران: کاکتوس.
نویان، محمود (۱۳۸۶). «حق و تکلیف و تلازم آن‌ها». *معرفت فلسفی*، ۱۸ (۵)، ص ۲۱۷-۲۵۳.

<https://marefatfalsafi.nashriyat.ir/node/2264>

یزدی، محمد کاظم بن عبدالعظیم (۱۴۱۹ق). *العروة الوثقی فیما تعم به البلوی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.